

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԺԸ. ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԷՍԻՆ

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԵԱՆ
vahrambalayan@mail.ru

ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին, Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ազատագրության հարցը դարձաւ հայկական դիւանագիտության առանցքը: Յայտնի է, որ դրա արդիւնքն էր նաեւ 1722-30ի Դաւիթ Բէկի, Մխիթար Սպարապետի, Աւան Հարիւրապետի եւ Եսայի Հասան-Ջալալեանի գլխավորած ազատամարտը Սինիքում եւ Արցախում:

Վերոյիշեալ ժամանակահատուածում Այսրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու հարցը ռուսական դիւանագիտության համար ունեցաւ յատուկ նշանակութիւն: Ռուսական պետական շրջանակներում առաջ էին քաշուած դեռեւս Պետրոս Ա.ի օրօք կազմուած մերձկասպեան արշաւանքների ծրագրերի իրագործման նախագծերը, որտեղ նորից առաջնային դերակատարութիւն էր վերապահուած Արցախի մելիքներին: Շուշիին տիրացած Իրրահիմ խանից հալածական մելիքների մօտ դեռեւս կենսունակ էր հիւսիսի մեծ հարեւանի օգնությամբ երկրի փրկության ծրագիրը: Արցախի մելիքները ճիգերի վերջին լարումով ի մի բերելով երկրամասի տնտեսական եւ ռազմական կարողութիւնները նորից լծուեցին հայկական պետականութեան վերակերտման գաղափարին:

1769 Յունիսին Հերակլ Բ.ի կազմած եւ Ռուսաստան առաքած «Վրաստանին Կից Երկրների Նկարագրութիւնից» գրութեան մէջ ասուած է. «Խամսան մի երկիր է, որտեղ կան եօթ մելիքութիւններ: Նրանք բոլորը քրիստոնեաներ են, դաւանանքով՝ հայեր, եւ սրանք եւս պարսից թագաւորի արքունիքին հարկատու են եղել: Երբ քայքայուեց Պարսից թագաւորութիւնը, այնտեղի բոլոր ցեղերից մէկի առաջնորդը, որ մահմեդական էր տոհմով՝ Ջոանշէր, հզօրացաւ եւ այս Խամսայի կենտրոնում կայ հնուց ի վեր ամուր բերդ, խաբէութեամբ գրաւեց այն: Մի քանի անգամ մեր եւ այս Ջոանշէրի միջեւ տարակարծութիւններ եղան եւ զօրութեամբն Աստծու մեզանից եւ մեր զօրքերից պարտուեցին եւ անբռնեցին, ո՛չ այն քրիստոնեայ հայերը, ո՛չ, այլ միայն այն Ջոանշէրները: Այժմ այնպիսի պատճառներ ծագեցին, որ մեր եւ նրանց միջեւ խաղաղութիւն է տիրում: Խամսան ունի մեծ ամրութիւն, շատ լեռներ՝ անտառապատ ու ժայռաշատ եւ դաշտեր ունի ջրառատ, յոյժ բերքատու: Իր երկրում Ջոանշէրը կարող է հաւաքել երկու հազար հինգ հարիւր զինուոր, իսկ հայերը հանդէս կը գան չորս հազար հինգ հարիւր [զինուորով]: Այս երկիրը գտնուում է [վրաց երկրի] հարաւ արեւելեան մասում եւ տիրում են սրանք մինչեւ Ղարաբաղի եւ Գանձակի սահմանները եւ գտնուում են Շիրվանի, Նախիջեւանի, Գանձակի ու Ղարաղաղի միջեւ: Այս Խամսայի բնակիչները շատ քաջ են,

պատերազմող եւ խիզախ, եւ այս մելիքների միջեւ վրէժսնդրութեան եւ թշնամութեան ծագումը Ջոանշէրների ձեռքը գցեց այս հայերին»¹:

Դէպի Այսրկովկաս կատարուելիք արշաւանքը ռուսական պետութիւնը մտադիր էր իրականացնելու նշանաւոր զօրավար Ալեքսանդր Սուվորովի հրամանատարութեամբ: Սուվորովը ապագայ արշաւանքի յաջողութիւնը կապում էր Արցախի մելիքների եռանդուն գործունէութեան հետ: Մելիքների եւ Սուվորովի կապը իրականացում էր ազգային-ազատագրութեան մոսկովեան ռազմիրաներ՝ Յովսէփ Արղութեանի եւ Յովհաննէս Լազարեանի միջոցով: 1780 Յունուարի 13ին Սուվորովը իր մօտ է հրաւիրում Արղութեանին ու Լազարեանին եւ մանրամասն տեղեկութիւններ ստանում Արցախի մելիքների մասին: Սուվորովը ակնկալում էր, որ Արցախի մելիքների օժանդակութեամբ կ'ազատագրի ոչ միայն Հայոց Արեւելից նահանգները, այլ նաեւ՝ Երեւանը: 1780ին Սուվորովը Լազարեանից զեկուցագիր է ստանում Հայաստանի քաղաքական գրութեան մասին, որտեղ նշում է, որ «Հայաստանը անայացած է, բնակչութեան մեծ մասը ստիպուած է բնակութիւն հաստատել տարբեր տեղերում, սակայն հայ մելիքները Ղարաբաղում դեռեւս պահպանում են իրենց անկախութիւնը եւ անհրաժեշտ դէպքում կարող են համել իրենց զօրքերը, որպէսզի վերականգնեն հայկական պետութիւնը, միայն թէ անհրաժեշտ է Ռուսաստանի ռազմական եւ տնտեսական օգնութիւնը...»²: Սուվորովը ցանկութիւն է յայտնում ժամանել Ղարաբաղ եւ տեղում ծանօթանալ վիճակին: Նա նոյնիսկ կազմում է Հայաստանի քարտէզը, որը ներառում էր գլխաւորապէս Ղարաբաղի մելիքութիւնները: Ղարաբաղի մելիքները եւս մասնակից էին զարգացումներին: Նրանք ուղղակի նամակներ էին յղում ռուսական կառավարութեանը, յայտնելով իրենց հպատակութիւնը եւ խնդրում օգնել ազատագրելու իրենց երկիրը: Այդ նամակներում մելիք Բեգլարը եւ մելիք Հաթամը իրենց համարում էին «Հայոց քաղաութեան ազնիւ զինուորաց մնացեալ ժառանգը»³:

Սուվորովը, որի մայրը ծագումով արցախցի էր, մեծ հռչակ ունէր Ղարաբաղի հայերի մէջ, եւ մելիքները ձգտում էին որ ռուսական գալիք արշաւանքը գլխաւորի մեծ զօրավարը: «Խնդրում ենք,- գրում են մելիքները,- մինչեւ 10 հազար հետեւակ եւ զոհ կը լինենք, եթէ դա իրականացուի գեներալ պորուչիկ Սուվորովի զլխաւորութեամբ»⁴:

Սակայն շուտով Սուվորովին տեղափոխում են Կազան եւ նրան այլեւս չի վիճակւում զբաղուելու Այսրկովկասի հարցերով: Ռուսական կառավարութեան յանձնարարութեամբ, այդ հարցով զբաղւում է Եկատերինա Բ. կայսրուհու մտերիմներից ու ամենավստահելի բարեկամներից մէկի՝ իշխան Գրիգորի Ա. Պոտիոմկինի ազգական՝ դեռեւալ պորուչիկ Պաւէլ Ս. Պոտիոմկինը: Վերջինս, իր նախորդների նման, ակտիւ շփումներ ունեցաւ հայ երեւելի գործիչների, յատկապէս Արղութեանի եւ Լազարեանի հետ: Պ. Պոտիոմկինը մանրամասն տեղեկութիւններ էր հաւաքում Այսրկովկասում ստեղծուած քաղաքական եւ տնտեսական կացութեան մասին:

ԺԸ. դարի 80ականների սկզբին ռուսական արքունիքում նոր եռանդով սկսեցին քննարկել Հայաստանի ազատագրութեան հարցը: Այդ ծրագրերում ամենասուր ուշադրութիւն էր դարձուել իրողական ոյժի՝ Արցախի մելիքների վրայ: 1783 Ապրիլի 25ին Գ. Պոտիոմկինին հասցէագրուած իր նամակում էջմի-

ածնի Ղուկաս կաթողիկոսը յիշեցնում էր, թէ «առանձնապէս ջանադիր են մեկիքները, առաւել եւս Արցախի մեկիքները լինելով անկախ, ինքնիշխան, ունին բաւական թուով զօրք...»⁶։ Ռուսական արքունիքը փորձում էր Արցախի մեկիքութիւնները ապագայ Հայաստանի քաղաքական հիմքը դարձնել, իսկ մեկիքներից մէկին կարգել Հայոց պետութեան թագաւոր։ Այդ առթիւ 1783 Ապրիլի 6ին Գ. Պոտիոմկինը հրահանգ է տալիս Պ. Պոտիոմկինին՝ «Շուշիի Իբրահիմ խանին պետք է հետաքննել, որովհետեւ դրանից յետոյ Ղարաբաղը կը կազմի քացի Ռուսաստանից ոչ ոքից կախեալ հայկական նահանգ։ Դուք այդտեղ օգտագործէք ամեն ջանք, որպէսզի այս նոր նահանգը կազմակերպուի ժողովրդի համար առաւել նպատակայարմար ձեւով։ Դրանով հայկական այլ խոշոր նահանգներ եւս կը հետեւեն նրա օրինակին կամ մեծ քանակութեամբ կը գան Ղարաբաղ»⁶։

Ջարգացնելով եւ կարեւորելով այս գաղափարը Գ. Պոտիոմկինը 1783 Մայիսի 19ին Եկատերինա Բ-ին ուղղուած զեկուցագրում ասում է. «Չունենալով դեռեւս ձերդ կայսերական մեծութեան հրամանը եւ կարգադրութիւն եմ արել գեներալ պորուչիկ Պ. Պոտիոմկինին Շուշիի Իբրահիմ խանի մասին, որը կը մօտեցնի նրա հնազանդութիւնը։ Այստեղ հարկ է նախատեսել, յարմար առիթով նրա նահանգը, որը բաղկացած է հայ ժողովուրդից, տրուի ազգային կառավարման եւ դրանով իսկ վերականգնուի Ասիայում քրիստոնէական պետութիւն, ձեր գերագոյն կայսերական մեծութեան խոստումների համաձայն տրուած իմ միջոցով հայ մեկիքներին»⁷։

Դէպքերի յետագայ զարգացումը, ապացուցեց, որ ռուսական արքունիքը ըստ էութեան, ոչ մի նպատակ չունէր խամսայի Մեկիքութիւնների հիմքերի վրայ վերականգնել Հայկական պետականութիւն։ Պարզապէս երկդիմի քաղաքականութեամբ փորձում էր ստանալ Հայերի Համակրանքն ու առանց պատերազմի իրեն ենթարկել Իբրահիմ խանին։

Ռուս բարձրաստիճան պաշտօնեաները լաւ էին հասկանում, որ առաջ քաշելով անկախ Ղարաբաղի գաղափարը, այդ ճանապարհով կը ստիպեն Իբրահիմին ընդունել իրենց հպատակութիւնը։ Իսկ Հայերի հարցում, նրանք վստահ էին, որ սիրաշահելու միջոցով մշտապէս կը վայելեն նրանց համակրանքը։ Մի առիթով Եկատերինա Բ-ը ասել է. «...միայն զենքի ուժով չէ, որ յաղթում են ժողովուրդներին... այլ պետք է նուաճել նրանց վստահութիւնը... նուաճել սրտերը..., որի համար պետք է ամեն կերպ սիրաշահել եւ մեր կողմը գրաւել ժողովուրդի լատգոյն մարդկանց»⁸։

Հայոց ազատագրութեան ամենամեծական պահին Իբրահիմ խանը հերթական անգամ ցոյց է տալիս իր դիւանագիտական ճկունութիւնը եւ հպատակութիւն է յայտնում Ռուսաստանին։ Այդ առթիւ Գ. Պոտիոմկինը զեկուց է ներկայացնում Եկատերինա Բ-ին, որտեղ հարցնում է, թէ յարմար չի՞ լինի արդեօք «այս անգամ շոյենք Իբրահիմին, որպէսզի անհրաժեշտութեան դէպքում նա մեր բոլի մէջ լինի»⁹։

Եւ այդպէս էլ կատարուում է։

1783 Նոյն Մայիսի 19ին Գ. Պոտիոմկինը հրահանգ է տալիս Պ. Պոտիոմկինին. «...Շուշիի Իբրահիմ խանի հնազանդութեան եւ հպատակութեան մասին նրա խնդրանքը աւելորդ են դարձնում նրա հետաքննը։ Ձերդ գերագնացութիւն, առանց իրականացնելու նախորդ հրահանգը նրա տապալման մասին,

հաղորդէր նրան միայն, որ հարկը, որը ռուսական թագուհին կը բարեհաճի յարգել, հաւատարմութիւնն է (*այսինքն ռուսերը բաւարարուած էին միայն նրա հպատակութեամբ* - Վ.Բ.): Եւ, այդպէս, եթէ նա ամերեր կը մնայ դաշինքի մէջ եւ մշտապէս պատրաստ՝ կատարելու գերագոյն հրամանները, ապա այդպիսի պայմաններում կարող է յուսալ հպատակութեան մէջ ընդունումը: *Իսկ Արցախի հայերին սիրաշահելու համար հրահանգ է տալիս՝ «...աշխատէք փաղաքշել հայերին եւ ներարկել նրանց մէջ բարի կամեցողութիւն դէպի Ռուսաստանը, որպէսզի նրանց միշտ ջանադիր եւ պատրաստ ունենաք օգտագործելու այն ձեռնարկումների համար, որոնք հանգամանքներն ու մեր գործերի շահերը կը պահանջեն»*¹⁰: Ցարական արքունիքը նմանօրինակ յուսադրական խոստումներ էր տալիս ռուսահայ գործիչներին՝ *Լազարեանին եւ Արդութեանին*:

*Մինչդեռ իրականում Գ. Պոտիոմկինը արդէն սկսում է հովանաւորել Իբրահիմին եւ քայլեր է կատարում, որոնք յետին պլան էին մղում հայոց ազատագրութեան հարցը: Այդ էլ այն դէպքում, երբ Իբրահիմի բանազնացները լորձնաշուրթն հաւատարմագրերով միաժամանակ թակում էին ռուսական, թուրքական եւ պարսկական արքունիքների դռները: Թուրքական սուլթանին ուղղուած խնդրագրում Իբրահիմ խանն ասում է. «Ամենապայծառափայլ բարձրեալիդ զեկուցում եմ, որ պատուիրակն եմ դարձնում ինձ վսեմագոյն Դոնան, որտեղ հենց հրեշտակներն են ապրում եւ նրանից են յորդում առատութիւններն անծայր, քան ծովը, ամբողջ իմ կեանքը, կարողութիւնը, հոգերն ու ժողովուրդները ոտքի փռշին են մեր մեծ մարգարէի փոխանորդի: Ողորմագութ տէր, ...քեզանից օգնութիւն եմ սպասում եւ եթէ զօրացնէք մեզ, ապա մեր օրէնքի քննամիներին մենք գլխիվայր կը դնենք»*¹¹: Նոյն Իբրահիմ խանը միաժամանակ յայտնում էր Պ. Պոտիոմկինին, թէ ինքը վաղուց ի վեր ցանկութիւն է ունեցել դառնալու «ամենամեծաշուք Ռուսական գահի եւ ամսպառ առատաձեռնութեամբ գահակալող կայսրուհու հաւատարիմ ու հաճոյակատար ստրուկը»¹²:

Դիւանագիտական քայլերի հետ միաժամանակ Իբրահիմ խանը եռանդուն նախապատրաստում է Ռուսաստանի հնարաւոր առաջխաղացումը կանխելու համար: Այդ նպատակով նա հիմնում է Ասկերանի բերդը, միաժամանակ մեյլիքներից աշխատութ պահանջում Շուշի բերդաքաղաքի պարիսպները անմատչելի դարձնելու համար: Չնայած ռուսական դիրքափոխութեան, Արցախի մեյլիքներն ու Գանձասարի կաթողիկոսը յամառօրէն փորձում են արժանանալ ռուսական արքունիքի բարեգութ վերաբերմունքին: 1784ին Ադամ եւ Աբով մեյլիքների ու Յովհաննէս կաթողիկոսի կողմից Պ. Պոտիոմկինին հասցէագրուած նամակում նշուած է. «Իրաման է ինքնակալութենէ պայծառափայլ տէրութենէ ձերմէ ելանել եւ ազատել զազգս մեր ի ձեռաց անօրինաց եւ գերկիրս մեր եւ զմեզ ի ներքոյ ինքնակալ տէրութեան ձերոյ նուաճել»¹³:

Սակայն, ռուսական արքունիքի քաղաքական վայրիվերումներն ու հակասական դիրքորոշումը ողբերգական է դառնում Արցախի հայութեան համար:

Որբերորդ անգամ ռուսական օգնութեան խոստումներից խրախուսուած, Արցախի հայութիւնը ըմբոստանում է Իբրահիմ խանի դէմ: Որան էլ առերես հպատակութիւն յայտնելու ճանապարհով, նոյն ռուսական իշխանութիւններ-

րից իրեն ապահովագրած, դաժանորէն ճնշում, կողոպտում է հայերին, քայ-
քայում մելիքների ուժերը:

1787 Յուսուպբեյին եւ Մարտին մելիք Մեջլումը եւ մելիք Ադամը նամակով
դիմում են Գ. Պոտիոմկինին՝ խնդրելով ազատագրել Արցախը Գ. Պոտիոմկինը,
երկիմաստ պատասխանելուց զատ, նրանց յստակ առաջարկում է
տեղափոխուել Ռուսաստան, խոստանալով բարեկեցիկ կեանք¹⁴:

1787ին իբրահիմ խանը ձերբակալում է Արցախի մելիքներին՝ Աբովին,
Բախտամին, Մեջլումին եւ Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին: Շուշիի
բանտում սպանւում են Յովհաննէս կաթողիկոսն ու մելիք Բախտամը, իսկ
մելիք Աբովին եւ մելիք Մեջլումին յաջողում է փախուստի դիմել: Ի պատաս-
խան այդ քայլերի Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ս. Բուրնաշեւը եւ վրաց Հե-
րակլ թագաւորը որոշում են չարժուել դէպի Գանձակ եւ Արցախ:

Արդուժեանը Արցախի մելիքներին յորդորում է չլուսահատուել, շարու-
նակել պայքարը՝ ակնկալելով Ռուսաստանի աջակցութիւնը: 1788 Յուլիսի 30ին
նա մելիք Մեջլումին եւ մելիք Աբովին գրում է. «... յամենայն կողմանց կողմ է
ընդդէմ հազարացուց եւ Շուքաց, չկարծեմ ի յայսմ միջոցի օգնութիւն ինչ
լինի ձեզ աստի, եթէ կարէք այլ իմն դուռն գտանել եւ բախել, եւ կամ նորին
արքայական մեծութեանն աղաչել՝ օգնել ձեզ, ըստ ժամանակին արարէք եւ
զժամանկն մի անցուցանէք...»¹⁵:

Երբ 1787 Օգոստոսին ռուս-վրացական միացեալ զօրքերը յայտնում են
Գանձակի մատոյցներում, Արցախի մելիքների մօտ հայրենիքը ազատագրելու
նոր յոյս է առաջանում: Սակայն, Գանձակի մատոյցներում 1787 Օգոստոսի
17ին, Բուրնաշեւը հրաման է ստանում վերադառնալու Ռուսաստան¹⁶:

Գանձակի դռներից ռուս-վրացական զօրքերի ետ քաշուելուց յետոյ մելիք
Մեջլումն ու մելիք Աբովը իրենց ընտանիքներով ժամանակաւոր ապաստան են
գտնում Վրաստանում:

Այս դէպքերի մասին, 1789 Փետրուարին Ղուկաս Կարնեցին գրել է. «Այլ
վասն Խամսայու մելիքացն ծանից ես, որ քան ինքն ի նոցանէ նուաճեալք էին
ընդ ձեռամբ տաճկաց եւ ունայնացեալք յամենայնէ, մնացեալ էին Մելիք Ա-
դամի որդի Մեծլումն եւ Մելիք Յովսէփի որդի Ապովն, որք սակաւ մի յիշխա-
նութիւն էին, սակայն եւ նոքա յանցեալ տարին մինչ վրաց պետն գնաց ի
Գեանջայ, յարեցան ի նա՝ ապստամբելով ի յիբրահիմ խանէն եւ, ի դառնալ
փութով Վրաց պետին վասն յառնելոյ Լեզկեաց ի սահմանս Վրացտանու, նո-
քա եւս քանէօք ընտանեօք իւրեանց դատարկ փախան ի Վրաց երկիրն եւ
զրկեցան յամենայն կայից իւրեանց եւ ի բնակութեանց: Եւ այժմ ընդ ձեռն
բերիցեն, տեսցուք թէ որպէս լինիցի»¹⁷:

Արցախի մելիքները, յայտնուելով անագորոյն վիճակի մէջ եւ ականատես
լինելով 1787-88ի դէպքերի նմանօրինակ զարգացումներին, ապագայում պե-
տականութեան վերականգնման հարցում սրբազրեցին իրենց դիրքորոշումնե-
րը: Եթէ նախկինում Արցախի մելիքները ակնկալում էին Ռուսաստանի օժան-
դակութիւնը՝ թօթափելու մահմեդականների լուծը եւ վերակերտելու հայոց
պետականութիւնը, ապա այս անգամ՝ դարափերջին, նրանց մօտեցումները
աւելի քան հանգրուանային տեսք ստացան: Այսպէս.

1. Ռուսաստանի օգնութեամբ թօթափել օտարի լուծը եւ վերականգնել
հայոց պետականութիւնը:

2. Առաջին գերխնդիրը չիրականանալու պարագայում ժամանակաւոր ապաստան ստանալ Վրաստանում:

3. Իրրաւիւմ խանի լուծը թօթափելուց յետոյ Հնարաւոր է ընդունել նաեւ վրաց թագաւորի գերիշխանութիւնը:

4. Եթէ Ռուսաստանը այլեւս ի վիճակի չէ օգնելու արցախահայութեանը՝ տապալելու Իրրաւիւմ խանին, ապա Արցախի մելիքները ակնկալում են ցարական արքունիքից՝ ստանալ տարածքներ Դերբենդի շրջակայքում կամ Կասպից ծովի ափերին եւ ողջ ժողովրդի հետ տեղափոխուել նոր բնակավայրը:

Այս մօտեցումները նկատելի են ռուսական արքունիքին եւ Արդութեանին հասցէագրուած Արցախի մելիքների նամակներում¹⁸:

Յետագայ դէպքերը ցոյց տուեցին, որ Արցախի մելիքները եւ յատկապէս ժողովուրդը պատրաստ չէր հրաժարուելու դարերի ընթացքում պահած ու փափայած պետականութեան բեկորներից եւ հայրենի եզերքից ու ապահով կեանքով ապրելու օտար ափերում:

1794ին իրանում Աղա Մուհամմադ խանը իրեն շահ է հռչակում եւ յարձակում Այսրկովկասի վրայ: Աղա Մուհամմադ խանին առաւել շատ անհանգստացնում էին ռուսական կողմնորոշում ունեցող Արցախի մելիքները: Այդ էր պատճառը, որ նա խոստացաւ մելիքներին՝ հաստատել իրենց իշխանութիւններում եւ տապալել Իրրաւիւմ խանին, եթէ նրանք ենթարկուեն պարսից շահին: Սակայն Արցախի մելիքները վճռականօրէն մերժեցին: Միայն շրջահայեացութիւն ցուցաբերեց Ջրաբերդի մելիք Մեջլումը՝ միանալով Աղա Մուհամմադ խանին՝ Իրրաւիւմ խանին տապալելու նպատակով: Սակայն, կարճ ժամանակ ետք մելիք Մեջլումը մահանում է Գանձակում եւ այս ծրագիրը նոյնպէս կիսատ է մնում:

Չնայած Իրրաւիւմ խանի դէմ անհաւասար պայքարում մելիքների ուժերը հատուկ էին, բայց պայքարը դադար չունեցաւ:

Վարանդայի մելիք Ջումշուդը եւ նրա քրոջ որդի Գիւլիստանի մելիք Ֆրէյդուները, 1797ին մեկնեցին Աստրախան՝ նպատակ ունենալով Արդութեանի միջնորդութեամբ հանդիպել Պաւէլ կայսրի հետ: Միաժամանակ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը յատուկ ուղերձով դիմեց կայսրին՝ հովանաւորութեան տակ առնելու հայ ժողովրդին: 1798 Փետրուարի 26ի կայսերական հրովարտակով իր նախորդների՝ Պետրոս Ա-ի, Եկատերինա Ա-ի եւ Եկատերինա Բ-ի նման հայոց կաթողիկոսին, հայ մելիքներին, իւզբաշիններին ու կառավարիչներին, ողջ հայ ժողովրդին եւ առանձնապէս Ռուսական կայսրութեան սահմաններում բնակուող հայերին, Պաւէլ Ա-ը վերցնում է իր կայսերական պաշտպանութեան ներքոյ¹⁹: Չնայած այդ հաւաստիացումներին, նա ըստ էութեան, հրաժարուել էր Այսրկովկասում հայկական դուստր պետութեան ստեղծման գաղափարից, նպատակ ունենալով բռնազաւթել երկրամասը:

Աստանդական դարձած մելիքները Աստրախանում երկար սպասելուց յետոյ 1799ին մեկնեցին Պետերբուրգ եւ Արդութեանի միջնորդութեամբ ներկայացրին կայսրին իրենց աղերսագրերը:

Պաւէլ կայսրը ընդունեց երկու մելիքներին՝ ռուսաց հպատակութեան տակ: Մելիք Ֆրէյդուները ստացաւ Բորչալուի մի մասը, իսկ մելիք Ջումշուդը՝ Լոռին: Գիւլիստանի մելիք Աբովը հաստատուեց Բոլնիսում: Այս ճանապարհով

Ռուսաստանը պիտի կորցնէր արցախահայ պետութեան ստեղծման վերջին հնարաւորութիւնը:

Բարեբախտաբար արցախահայութիւնը աւերք չտուեց իր մելիքների ցանկութիւններին՝ տեղափոխուել նոր տիրոյթներ: Ժողովուրդը ամուր կառչած իր հողին, շարունակեց պայքարը ազատութեան համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Valerian Makharadze, *Materiali Po Istorii Rusko-Gruzinskih Otnosheniy Vtoroy Poloviny XVIII Veka*, (նիւթեր ԺԸ. դարի երկրորդ կէսի ռուս-վրացական յարաբերութիւնների պատմութիւնից), Հտք. 3, Մասն. 1, Թբիլիսի, Թբիլիսիի Պետական լատինի Հրատ., 1988, էջ 358, վրացերէն:
- ² M. Nersisyan, *A. Suworov I Rusko-Armianskie Otnosheniya V 1770-1780 Godakh*, (Ա. Սուվորովը եւ ռուս-հայկական յարաբերութիւնները 1770-1780ականներին), Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 50:
- ³ Կ. Ղահրամանեան, *Հիւսիսային Արցախ. Գոյութեան Պայքար*, Երեւան, «Մ. Վարանդեան» Հրատ., 1993, էջ 47:
- ⁴ Nersisyan, էջ 58:
- ⁵ Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Հին Զեռագրերի Ինստիտուտ Մատենադարան (ՄՄ), Զեռ. 2803, Թ. 315:
- ⁶ O. P. Markova, *Rosiya, Zakavkaze I Mejdunarodniye Otnosheniya V XVIII Veke* (Ռուսաստանը Անդրկովկասում եւ միջազգային յարաբերութիւնները ԺԸ. դարում), Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1966, էջ 183:
- ⁷ A. Yoannisian, *Rosiya I Armianskoye Osvoboditelnoye Dvijenije V 80-ekh Godakh XVIII Stoletije* (Ռուսաստանը եւ հայ ազատագրական շարժումը ԺԸ. դարի 80ականներին), Երեւան, «Գիտելիք» Հրատ., 1990, էջ 238:
- ⁸ Markova, էջ 183:
- ⁹ Գալուստ Գալոյեան, *Ռուսաստանը եւ Անդրկովկասի Ժողովուրդները*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1978, էջ 131:
- ¹⁰ Yoannisian, էջ 237:
- ¹¹ Վ. Բ. Յարութիւնեան, *Արցախ. Հիմնահարցի Ակունքները*, Ստեփանակերտ, «Սոնա» Հրատ., 1998, էջ 12:
- ¹² Բազրատ Ուլուբաբեան, *Արցախի Պատմութիւնը (Սկզբից Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Երեւան, «Մ. Վարանդեան» Հրատ., 1994, էջ 160:
- ¹³ *Armiano-Ruskiye Otnosheniya V II Polovine XVIII Veka*, *Sbornik Dokumentov* (Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին. փաստաթղթերի ժողովածու), Հտք. 3, խմբ. Մ. Ներսիսեան, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1990, էջ 225:
- ¹⁴ P. Putkov, *Materiali Dlya Novoy Istorii Kavkaza S 1722 Po 1803 Goda* (նիւթեր՝ Կովկասի նոր պատմութեան համար, 1772-1803 թթ.), պրակ 2, Սանկտ Պետերբուրգ, Կայսերական Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1869, էջ 195:
- ¹⁵ ՄՄ, Զեռ. 2699, Թ. 172ա:
- ¹⁶ Yoannisian, էջ 188:
- ¹⁷ ՄՄ, Զեռ. 4501, էջ 1395:
- ¹⁸ *Armiano-Ruskiye Otnosheniya*, էջ 397, 473-74:
- ¹⁹ Լէօ, *Երկերի Ժողովածու*, Երրորդ Հատոր, Գիրք Երկրորդ, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1973, էջ 409:

ATTEMPTS TO RESTORE STATEHOOD IN ARTSAKH IN THE SECOND HALF OF
THE XVIIITH CENTURY

(Summary)

VAHRAM BALAYAN

The liberation wars headed by David Bek, Mekhitar Sparapet, Avan Harurapet and Yesayi Hasan Djalalian in Sunik and Artsakh between 1722 and 1730 reflected the belief among the local Armenians that these areas could be liberated with the support of Tsarist Russia.

In fact Russian plans of extending Russian borders over the Southern Caucasus were revived in the second half of the 18th century. In these Russian expansionist plans a primary role was reserved to the Armenian *Meliks* of Artsakh.

These *Meliks*, however, were militarily weaker than Ibrahim Khan, the ruler of Artsakh, who had his headquarters at Shushi.

The author argues that the Russians prioritized the control of the area over any plan to restore Armenian statehood. They encouraged the *Meliks* to rebel against Ibrahim Khan, who was forced to shift his loyalty to the Russians in 1787-88 and maintain his rulership, at the expense of the Armenian *Meliks*, some of whom were jailed while others fled to the Caucasus.

The author notes that it was a lost chance for restoring Armenian statehood in the region.